

Pietyzm jako odłam w kościele protestanckim w połowie XVII i XVIII wieku, a rozwój nowoczesnej myśli pedagogicznej

Wykład habilitacyjny wygłoszony 28 października 2008 r. przed Radą Naukową Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Zielonogórskiego

Celem wykładu jest ukazanie przemian w łonie kościołów reformowanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w Europie ze szczególnym wskazaniem na ruch pietystów działających w państwach protestanckich, jak również na Śląsku. Szczególna uwaga zostanie poświęcona ośrodkom w Halle i Sulechowie. Będę się starała przedstawić znaczenie wybitnych jednostek w ruchu reformacyjnym, które znalazły się w obrębie przemian w kościele protestanckim i kościołach reformowanych. Ostatnim elementem wykładu będzie ukazanie ośrodków edukacyjnych, które przyczyniły się do realizacji zadań i postulatów preferowanych w łonie pietystów. Ranga Franckesche Stiftungen w Halle, jego inicjatora, czyli Augusta Hermanna Frankego, także jego naśladowcy w Sulechowie, czyli S. Steinbarta jest przykładem jak można doprowadzić do realizacji postulatów F.J. Spenera. Nie sposób nie wskazać na działalność ucznia A.H. Frankego, czyli Johanna Juliusza Heckera, twórcy szkół realnych w Berlinie i reformatora szkolnictwa elementarnego w Brandenburgii. (...)

Działalność Filipa Jakuba Spenera i Augustyna Hermanna Frankego - ruch pietystów.

W połowie XVII wieku w Niemczech w ewangelicyzmie zrodził się nowy prąd zwany pietyzmem, który w XVIII stuleciu, wywierał duży wpływ na życie kościelne. W tym okresie pietyzm i racjonalizm ścierały się często z sobą. Za początkową datę pietyzmu można przyjąć rok 1675, kiedy zostały ogłoszone *Pobożne Życzenia* (*Pia Desideria* oder *Herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche*) przez Filipa Jakuba Spenera, który stał się jego twórcą. Filip Jakub Spener, który urodził się w 1635 r. w Górnej Alzacji¹. W latach 1651–59 studiował w Strasburgu filozofię, teologię i historię. Jego nauczycielem i przewodnikiem był Johann Conrad Dannhauer. Po ukończeniu studiów Spener odbył podróż zagraniczną, zwiedził Genewę, gdzie zgłębił swą wiedzę religijną, był także na uczelniach w Tybindze, Freiburgu, Genewie i Lyonie. W Strasburgu zostały mu powierzone obowiązki pastora i seniora kościoła we Frankfurcie nad Menem. W roku 1686 elektor saski Jan Jerzy III powołał go na swego kaznodzieję nadwornego do Dreżna. W 5 lat później przeniósł się na stanowisko proboszcza przy kościele św. Mikołaja w Berlinie, zmarł w 1705 r. Już w 1694 r. podjął się wspólnie ze swoim uczniem Augustem Hermannem Franckem reformy Uniwersytetu w Halle.

Główna działalność Spenera przypada na czasy jego pobytu w Frankfurcie. W swoich prowadzonych kazaniach

domagał się gorąco naprawy życia. Na życzenie przyjaciół począł zwoływać osobne zgromadzenia nabożne, tzw. *collegia pietatis*, spotkania odbywały się najpierw na plebanii, potem w kościele. Wykładał on w prosty, praktyczny sposób Pismo św., prowadził wspólne modlitwy i toczył swobodne rozmowy religijne z obecnymi. Przykład ten znalazł naśladowców wśród części duchowieństwa w Berlinie. Zgromadzenia nabożne zyskały wielu zwolenników. Jednak nie wszyscy wierni i duchowni protestanccy przyjmowali te nowości, a zwolenników Spenera przeważnie uszczypliwie pietystami, tj. pobożniami. Przeważnie to straciło jednak z czasem obelżywe znaczenie. Spener kładł też wielki nacisk na religijne wychowanie młodzieży. Przyczynił się do przywrócenia rangi i wprowadzenia powszechnego w Kościele ewangelicko-augsburskim konfirmacji. Przedtem nie odbywała się ona wszędzie.

Ważnym dziełem dla wiernych i zwolenników Spenera była wspomniana: *Pia desideria*, (*Pobożne życzenia* czyli serdeczne pragnienie Bogu się podobającej naprawy prawdziwego Kościoła ewangelickiego). Spener postawił swoim wiernym i wyznawcom następujące żądania: po pierwsze, słowo Boże należy głosić nie tylko w kościele, lecz także w rodzinie i na zebraniach nabożnych organizowanych poza kościołem, w ten sposób wypełnia się nakazy Pisma św. Dodatkowo znajdował on bardzo szybko zwolenników, tym bardziej, iż przyjmowali oni wspomniane nakazy oparcia się na czytaniu Pisma św. i życia według zasad wskazanych w Ewangelii, a jednocześnie wspierali ubogich oraz dostrzegali rolę szkół. Studenci uczelni w Halle, jak i sam ośrodek, stali się propagatorami idei pietyzmu. Jednym z ważnych elementów była szeroko zakrojona działalność wydawnicza, w Halle do dziś wydano około 1 mln egzemplarzy Biblii. Dodatkowo Halle stało się ośrodkiem edukacyjnym poprzez działalność ucznia i przyjaciela Spenera - Augusta Hermanna Frankego i jego następców². Był on synem prawnika z Lubeki, urodził się w 1663 r. Już w dzieciństwie kształcił się w zakresie języków starożytnych. W 14 roku życia zdał egzamin dojrzałości i podjął studia uniwersyteckie, które odbył w Erfurcie, Kiel i Hamburgu oraz w Lipsku. Po ukończeniu studiów A. H. Francke został docentem uniwersytetu lipskiego, tam wykładał i równocześnie nawiązał bliskie stosunki z doświadczonym Spenerem, który właśnie był kaznodzieją nadwornym w Dreźnie. Pod wpływem Spenera prowadził Francke w lecie 1689 r. w Lipsku specjalne wykłady biblijne, ale niechętnie pietystom władze uniwersyteckie zakazały tych wykładów. Następnie A.H. Francke został pastorem w Erfurcie. Z powodu przekonań pietystycznych utracił i to stanowisko, natomiast objął w roku 1692 katedrę języków wschodnich na uniwersytecie w Halle³. Równocześnie był proboszczem jednej z dzielnic tego miasta. Zmarł w 1727 r. Dzięki Franckemu uniwersytet hallski i miasto Halle - jak niegdyś Wittenberga - stały się ośrodkami nowego życia religijnego i edukacyjnego. Zastępy młodych pastorów, wychowywanych przez Franckego, wносиły odrodzenie religijne do zborów. Równocześnie Francke podjął się nowego zadania, był to pomysł budowy całego kompleksu edukacyjnego w Gaucha, nieopodal Halle. Nie posiadając innej kapitału założył w 1695 r. w Halle szkołę dla ubogich i dom sierot. Pomysł szkół dla ubogich (*Armenschulen*) był już znany w Brandenburgii. W szkołach tych uczniowie korzystali z bezpłatnej nauki, a także otrzymywali pomoc materialną w postaci żywienia, odzieży, książek. Szkoły miały za zadanie przygotować do podjęcia nauki rzemiosła. W tym zakresie Francke połączył dodatkowo edukację z wybudowaniem Domu Sierot, a także szkoły dla dziewcząt. Najpierw z polecenia Frankego bezpłatnie nauczał skromny student w wynajętym lokalu przez dwie godziny dziennie kilkanaścioro ubogich dzieci. W krótkim okresie czasu uzyskano odpowiedni lokal. Pierwsza szkoła została oddana w 1695 roku nieopodal Halle

w Gaucha. W 1705 roku było już 8 szkół i sierociniec, natomiast naukę pobierało 708 dzieci. 32 lata później, gdy Francke umierał, 130 sierot i 2.000 innych biednych dzieci pod nadzorem 170 nauczycieli pobierało tutaj naukę i zamieszkiwało obszerny kompleks budynków, będących własnością Zakładów Oświatowo-Wychowawczych Franckiego (die Franckesche Stiftungen). 250 ubogich studentów otrzymywało bezpłatne obiady⁴. Zespół Kształceniowy posiadał zakład własną aptekę, księgarnię, drukarnię i bibliotekę, liczącą 18.000 tomów. Całość składała się z sierocińców, domów dla wdów, szkół dla ubogich uczniów i sierot, seminarium, szkoły dla dziewcząt, domów mieszkalnych, zakładów rzemieślniczych, ogrodów, apteki, drukarni. Było tutaj około 2 500 osób⁵. Wzory z Halle posłużyły do zbudowania podobnych w Berlinie i Królewcu. Działania te wspierał Fryderyk Wilhelm I i Fryderyk II.

Pietyzmowi pomogła protekcja króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I, który w 1729 r. ogłosił, że żadnego teologa ewangelickiego nie dopuści do urzędu duchownego w swym państwie, o ile co najmniej dwa lata nie studiował w Halle. Cenną spuścizną po Spenerze jest utrwalona przezeń w Kościele konfirmacja, po Franckem - zakłady halleńskie, które stały się wzorem późniejszych dzieł ewangelickiej misji wewnętrznej w środkowej Europie, w tym i w Brandenburskiej oraz na Śląsku Cieszyńskim⁶.

Natomiast w Saksonii ruch pietystów znalazł swoich wyznawców wśród braci morawskich. Swoją działalność rozwijali oni w oparciu o pomoc i opiekę hrabiego Nikołausa Ludwiga von Zinzendorfa, który osadził ich w swych dobrach i założył osadę Herrnhut (Opieka boska). Stający na czele przywódca Herrnhut anabaptysta Jakub Hunter przygotował bardzo rygorystyczne przepisy regulujące życie, w tym i intymne (jak angielscy purytanie). Ze względu na przepisy prawa saskiego nie zezwalającego na regulaminy braci morawskich, zmuszeni zostali oni do opuszczenia Saksonii.

Jednym z bardziej znanych uczniów A.H. Franckiego był Johann Julius Hecker, który dał podstawy do założenia pierwszej praktycznej placówki edukacyjnej w 1747 r. w Berlinie nazwanej Realschule. Także tam w 1748 dał podwaliny pod pierwsze pruskie seminarium nauczycielskie. W sierpniu 1763 r. przygotował ustawę wprowadzającą obowiązek szkolny w szkolnictwie elementarnym dla ewangelików (Das Reglement bildete die Grundlage für die Entwicklung des preußischen Volksschulwesens). Metody i program nauczania w Realschule znalazły swych naśladowców w Królewcu, a także po 1740 r. na Śląsku. Działający w Żaganu augustiański opat Johann Ignaz Felbiger zapoznał się z propozycjami Heckera przebywając w Berlinie incognito wspólnie z zakonnikiem z żagańskiego klasztoru. Następnie przeprowadził reformę szkolnictwa elementarnego szkół podległych zakonowi w Żaganu. W dalszej swej pracy dydaktycznej na zlecenie ministra E. Schlablendorfa przygotował ustawę szkolną w zakresie rozwiązań szkolnictwa elementarnego dla katolików na Śląsku i w hrabstwie Kłodzka⁷. Jednak główną swą pracę pedagogiczną prowadził w monarchii habsburskiej i w Austrii, gdzie przebywał na zaproszenie Marii Teresji⁸.

Niemalą rolę w propagowaniu idei pietyzmu poprzez książkę i druki odegrał książę Henryk XXIV von Reuss, a także związany z Żarami von Promnitz. Wykłady pietystów odbywały się także w Żaganu, Koźuchowie. Przyciągały ogromne rzesze wiernych. Niemniej największe znaczenie dla rozwoju szkół na Dolnym Śląsku odegrał Gottfried Steinbrecher, autor rozwiązań szkolnych w Jeleniej Górze. Pracował tam od 1712 do 1732 roku⁹.

Rozwój ośrodka sulechowskiego. Działalność Rodziny Steinbartów, w tym Sigismunda i Gottlieba Samuela Steinbarta.

W 1719 r. została założona fundacja Rodziny Steinbar-

tów, która rozpoczęła budowę nowego Zespołu Kształceniowego w Sulechowie na wzór Halle. Tutaj osiadł w 1701 roku igielnik z Zielonej Góry Sigismund Steinbart podjął się tego ogromnego zadania¹⁰. Wcześniej odbył wędrowkę po Europie. Będąc na targach w Brandenburskiej poznał ośrodek kaznodziei Augusta Hermanna Franckiego (tzw. Franckesche Stiftungen) w Halle, gdyż tam skierował swego syna Johanna Christiana na naukę. Sam Steinbart został wierny ruchowi pietyzmu i postanowił zająć się problemem sierot i prowadzenia dla nich najpierw sierocińca, potem szkoły, a w dalszej kolejności założyć podobny zespół kształceniowy w Sulechowie¹¹. W 1719 r. S. Steinbart przedstawił królowi Fryderykowi Wilhelmowi I pisemną prośbę, w której zwracał się o wyrażenie zgody na rozpoczęcie budowy na początku domu dla sierot i równocześnie prosił o powołanie Fundacji. Wzorem pietysty A.H. Franckiego nie posiadał własnych funduszy, natomiast wywiesił skrzynkę na drzwiach swego domu z napisem, iż zbiera datki na sierociniec. Sulechowscy pietysi szybko podjęli wyzwanie i wzorem Halle składali ofiary na rzecz Kościoła, ale przede wszystkim podjęli wspólny wysiłek w dążeniu do rozwinięcia działalności edukacyjnej, opieki nad dziećmi ubogimi (budując sierocińce). Równolegle utworzono tzw. szkoły dla ubogich dzieci (Armenschule)¹². Można wyraźnie wskazać, iż pomysły A.H. Franckiego trafiły na podatny grunt i w Sulechowie szybko się rozwinęły. Zgoda królewska na prośbę S. Steinbarta przyczyniła się do szybkich działań i już w 1719 r. rozpoczęto budowę, a w 1723 r. założono pełną Fundację. W 1726 r. król pruski Fryderyk I wydał przywilej dla Fundacji, która została uznana za *Pium Corpus*, czyli instytucję dobroczynności publicznej. Środki finansowe na założenie sierocińca Steinbart uzyskał dzięki dotacjom i stałym darowiznom. Głównymi darczyńcami byli: Ursula von Derssilinger, która ofiarowała 3 800 mórg ziemi i 2500 mórg lasów, a także kapitan Karl von Waltow, który ofiarował 2000 mórg ziemi i 9 080 mórg lasów. Pozwoliło to na rozwinięcie dalszej działalności¹³. Rodzina Steinbartów otrzymała także od króla grunt nad Odrą, gdzie założona została winnica, od Bractwa Strzeleckiego wykupiono za sumę 400 talarów plac pod zabudowę, a we wsi Radowice zakupiono małe gospodarstwo rolne.

Począwszy od 1719 r. powstały w mieście sierociniec, szkoła, księgarnia, piekarnia, łaźnia, browar, kościół, ogród i plac zabaw. Kościół nie podlegał jurysdykcji diecezji. Przywilej Fundacji zakładał, iż jest to „gmina niezależna”, co oznaczało, iż dyrektor, którym był zawsze członek rodziny Steinbartów, mógł sam decydować o obsadzie proboszcza i powoływaniu kolegium nauczycielskiego. W następnych latach Zakłady Steinbarta rozrastały się, by swe apogeum osiągnąć w 1766 r., kiedy to w Sulechowie funkcjonowało sześć szkół dla wszystkich profili kształcenia. Zespół ten rozwinął się głównie za działalności Gotthilfa Samuela Steinbarta, wnuka założyciela, który w 1766 r. uzyskał od Fryderyka II przywilej dla Królewskiego Gimnazjum Pedagogicznego (Königliche Pädagogium)¹⁴. Był on profesorem na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą, pełnił dodatkowo funkcję dyrektora Fundacji i pastora¹⁵. Równocześnie przygotował szereg projektów w zakresie nauczania i organizacji szkół w swym mieście. W latach 1760-1779 ukształtował się Zespół Kształceniowy składający się z 6 szkół. Były to: niemiecka szkoła elementarna dla najuboższych przygotowująca do pracy na roli, szkoła dla dziewcząt, Królewskie Gimnazjum Pedagogiczne przygotowujące do studiów uniwersyteckich, szkoła realna dla zamożniejszych grup społecznych (artystów, rzemieślników, górników, dzieci oficerów, szlachty, budowniczych, znana była jako Realschule), seminarium nauczycielskie i szkoła ćwiczeń dla przyszłych nauczycieli¹⁶. Prężnie działała drukarnia, wydając podręczniki, jak też inne druki. Program nauczania był bardzo rozbudowany, wprowadzono po raz

pierwszy szkoły ćwiczeń dla przyszłych nauczycieli, którzy mieli uczyć w szkołach elementarnych i realnych. Po 1798 r. prowadzono także naukę w języku polskim dla seminarzystów z Prus Południowych, pobierających naukę w seminarium nauczycielskim. Królewskie Gimnazjum Pedagogiczne kończyło się maturą, która umożliwiała podjęcie dalszej nauki na uniwersytetach. G.S. Steinbart wprowadził nowoczesne metody nauczania, opierając się na programach oświeceniowych z Halle i Berlina. Zespoły Kształceniowe w Sulechowie przyciągały uczniów z okolic miasta, Śląska, Wielkopolski, czy pozostałych ziem polskich. Nie brakowało uczniów z Litwy, czy też Moraw, Łużyc, Czech, jak też innych kierunków, np. Lubeki, Berlina, Nowej Marchii. Granice państwowe nie stanowiły przeszkody w poznawaniu i zdobywaniu wiedzy. Sulechów, mimo, iż leżał w Brandenburgii to jednak był bardzo otwartym ośrodkiem kształceniowym. Szybko idee tego Zespołu Kształceniowego docierały do wszystkich tych, którzy chcieli zdobywać wiedzę. Spotykamy tutaj uczniów różnych wyznań, zarówno protestantów, w tym synów pastorów, jak też uczniów pochodzenia żydowskiego, ale też i katolików. Pochodzenie społeczne uczniów było bardzo różne. W Królewskim Gimnazjum Pedagogicznym dużą grupę stanowili synowie szlachty polskiej, mieszczań, synowie dowódców wojskowych, czy pastorów. Natomiast w szkole realnej, która była wzorowana na szkole z Berlina, Wrocławia, naukę pobierali przyszli rzemieślnicy, dzieci oficerów, mieszczań, czy kupców. Tylko w latach 1766-1818 w dwóch szkołach sulechowskich, czyli Królewskim Gimnazjum Pedagogicznym i szkole realnej naukę pobierało 2 401 uczniów, z tego w gimnazjum 1571, natomiast w drugiej szkole 830. Rocznie zapisywanych było od 30 do 97 nowych uczniów. W Królewskim Gimnazjum Pedagogicznym do 1911 roku uczyło się 6 211 uczniów, z tej liczby tylko 1 288 uczniów ukończyło cały cykl i uzyskało maturę¹⁷. Program nauczania był bardzo rozbudowany, oprócz przedmiotów humanistycznych, czyli historii (świata i Brandenburgii) i geografii, zajęć z języka niemieckiego, prowadzona była nauka języków obcych, w tym: hebrajskiego, łaciny, a także francuskiego i włoskiego, również przedmiotów bardzo praktycznych, takich jak: matematyka, geometria czy pomiar pól¹⁸. Nauka trwała 6 lat, kończyła się egzaminem maturalnym, po każdym półrocznym nauczaniu przeprowadzane były egzaminy. Natomiast w szkole realnej nauka trwała 4 lata¹⁹.

Nowoczesne programy nauczania, podręczniki, dobrze wykształcona kadra nauczycielska, nowoczesne metody nauczania, dobrze wyposażone sale wykładowe i ćwiczeniowe, możliwość uzyskania matury wskazywały, iż pobyt w Sulechowie często był traktowany jako przystanek w edukacyjnych wędrówkach uczniów z Rzeczypospolitej, Litwy, ze Śląska, Łużyc. Po edukacji w Legnicy, Wrocławiu, czy innych miast śląskich, Sulechów pełnił rolę miejsca, pośredniego w edukacji w dalszej drodze na studia czy to na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą, jak również innych uczelniach niemieckich²⁰. Dodatkowo inspektor Jan Józef Jeziorański po wizytacji szkół w Sulechowie stwierdził, iż można tutaj zorganizować kursy dla sześciu Polaków kandydatów na nauczycieli w końcu XVIII wieku.

Podsumowanie

Do głównych czynników mających wpływ na przemiany w Kościołach reformowanych w Europie XVII i XVIII wieku można wskazać na wydarzenia wojny trzydziestoletniej oraz kryzys w łonie samego Kościoła. Potrzebę zmian, sięgania do wzorców zawartych w Biblii widzieli zarówno katolicy, jak i protestanci. Warto podkreślić, że przemiany w łonie Kościoła protestanckiego i wyłonienie się nowego ruchu, pietyzmu, przyczyniło się do rozwoju działalności misyjnej i charytatywnej, a głównie nowo-

czesnego spojrzenia na edukację i opiekę społeczną. Idee proponowane przez F. Spenera, czy A.H. Franckiego szybko znalazły swych naśladowców w Brandenburgii i na Śląsku. Nowoczesne rozwiązania pedagogiczne i Zespoły Kształceniowe z Gaucha pod Halle były wzorcem dla Królewca, Berlina, a przede wszystkim Sulechowa.

Bogumiła Burda

PRZYPISY

¹ Zob. J. Wallmann, *Ph. J. Spener und die Anfänge des Pietismus*, Tübingen 1986.

² K. Matwijowski, *Pietismus in Schlesien. Das Zentrum Halle und sein Einfluß auf die Protestanten in Schlesien*, [w:] Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus, red. Wallmann, Johannes, Tübingen 1998 (Hallesche Forschungen; 1), 231-24; *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701)*, B. Wachowiak przy współudziale A. Kamieńskiego, Poznań 2001s.541.

³ E. Beyreuther, *August Herman Francke. Zeuge des lebendigen Gottes*, Berlin 1960, s. 183-194.

⁴ K. Matwijowski, *Z dziejów pietyzmu na Śląsku (Oddziaływanie ośrodka hallskiego na śląskich protestantów)*, Sobótka 1982, nr 3-4, s. 541-550.

⁵ G. Kramer, *August Hermann Francke. Ein Lebenbild*, Bd. 1, Halle a. S. 1880, s. 162-169.

⁶ K. Matwijowski, *Z dziejów pietyzmu na Śląsku (Oddziaływanie ośrodka hallskiego na śląskich protestantów)*, „Sobótka”, 1982, s. 2-4. i następane.

⁷ B. Burda, *Jan Ignacy Felbiger (1724-1788): opat Augustianów w Żaganii, reformator szkolnictwa elementarnego na Śląsku i w Austrii, autor podręczników szkolnych*, [w:] *Ludzie Środkowego Nadodrza. Wybrane szkice biograficzne (XII - XX wiek)*, pod red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 50-52

⁸ F.J. Volkmer, *J.I. Felbiger und seine Schulreform. Ein Beitrag zur Geschichte der Pädagogik des 18. Jahrhunderts*, Habelschwerdt 1898; U. Kromer, *J.I. Felbiger. Leben und Werk*, Wien 1966, s. 122-129.

⁹ B. Burda, *Szkolnictwo średnie na Dolnym Śląsku w okresie wczesnonowożytnym (1526-1740)*, Zielona Góra 2007, s. 165.

¹⁰ B. Burda, *Zygmunt Steinbart (1667-1739). Igielnik z Zielonej Góry, założyciel Zespołów Kształceniowych w Sulechowie*, [w:] *Ludzie Środkowego Nadodrza. Wybrane szkice biograficzne (XII-XX wiek)*, praca zbiorowa pod red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 193-194.

¹¹ *Beiträge zur Geschichte der Steinbartschen Erziehungs- und Anstalten Waisenhaus und Königliche Pädagogium bei Züllichau. Erste Abtheilung herausgegeben zur ersten Säcularfeier des Königl. Pädagogiums am 12. und 13. Juli 1876*, Jena 1876, s. IV-V, i; A. Richter, *Ubi Sunt? Verzeichnis aller Zöglinge und Schüler die vom 1768 und vom 1782-April 1911 des Königliche Pädagogium und Waisenhaus bei Züllichau besucht haben*, Lissa, s. 1-10

¹² zob. K. Matwijowski, *Poglądy i formacja duchowa śląskich pietystów*, Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych, pod red. K. Matwijowskiego i B. Roka, Prace Historyczne IV, Wrocław 1993, s. 68.

¹³ Zob. *Beitrage zur Geschichte der Steinbartschen Erziehungs- und Unterrichts- Anstalten Waisenhaus und Königl. Pädagogium bei Züllichau. Erste Abtheilung herausgegeben zur ersten Säcularfeier des Königl. Pädagogiums am 12. und 13. Juli 1867*. Jena 1867.

¹⁴ *Beitrage zur Geschichte ...*, s. 3.

¹⁵ B. Burda, *Gotthilf Samuel Steinbart (1738-1809)- duchowny ewangelicki, filozof, pedagog, organizator szkolnictwa, profesor Uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą*, Rocznik lubuski T. XXIII cz. 1, pod red K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1997, s. 155-156.

¹⁶ B. Burda, *Związki edukacyjne Śląska z ziemią polskimi w okresie oświecenia*, Zielona Góra 1992, s. 89 i n..

¹⁷ B. Burda, *Uczniowie polscy w Królewskim Gimnazjum pedagogicznym w Sulechowie w latach 1768-1818*, Przegląd Lubuski nr 1-2, Zielona Góra 1985, s. 25.

¹⁸ Dział Zbiorów Specjalnych Biblioteki UZ, sygn. ZS/567/8, *Nachricht von den Veränderungen in den öffentlichen Erziehungsanstalten zu Züllichau von Ostern bis Michaelis 1794 nebst Lectionsplan für den bevorstehenden Winter und der jenen Rangordnung der scholaren aufgezetsst von D. Gotth. Sam. Steinbart, director der Anstalten*, Franckfurt an der Oder, 1794, s. 8-12.

¹⁹ B. Burda, *Związki edukacyjne...*, s. 107; *Beiträge zur Geschichte...*, s. XVII i n.

²⁰ B. Burda, *Studenci z Polski na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą (XVI-XVIII w.)*, Studia Zachodnie nr 3, Zielona Góra 1998, s. 41-46.